

Л. Л. Стецюк*

САМОЗАХИСТ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Фізичні та юридичні особи, будучи суб'єктами цивільних правовідносин, набувають певні права та обов'язки, що становлять зміст (суть) конкретних правовідносин. Повнота та реальність здійснення суб'єктивних прав залежить від того, наскільки ефективним є їх захист у випадку порушення. У зв'язку з цим, з метою забезпечення належних цивільних правовідносин, необхідно гарантувати можливість захисту права у будь-якій передбаченій законом формі¹. Після набуття Україною незалежності були прийняті Конституція України, Цивільний, Сімейний та інші кодекси України, у яких, крім раніше встановлених можливостей правового захисту цивільних прав, законодавець закріпив нову — самозахист.

Питання самозахисту було, як правило, предметом дослідження в контексті розгляду загальних положень зобов'язань із відшкодування шкоди у працях К. М. Варшавського, А. М. Белякової, Д. В. Бобрової, В. В. Глянцева, В. П. Грібанова, Ю. Х. Калмикова, В. Ф. Маслова, В. О. Тархова, Ю. С. Червоного, К. Б. Ярошенка та інших. Основним підґрунтям для науковців та практиків при розгляді питання самозахисту є праці С. Є. Донцова, М. Ф. Медведєва, Т. К. Нінідзе, В. О. Ойгензіхта, А. С. Шевченко про відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. Однак це питання вирішується лише щодо крайньої необхідності та необхідної оборони, при чому відповідно до цивільного законодавства 60-х років.

Діяльність по захисту цивільних прав зазвичай розглядається як певний механізм, елементи якого в юридичній літературі та нормативно-правових актах найчастіше позначаються такими термінами, як “форма захисту”, “захід захисту”, “спосіб захисту”, “засіб захисту”, при цьому законодавець та науковці, як правило, використовують їх як тотожні, що є не зовсім вірним. Також не досить чітко визначаються і розмежовуються підстави, ознаки та умови самозахисту, що становлять його зміст, оскільки саме вони виступають критерієм для визначення тих чи інших способів самозахисту, крім того відсутня єдина узгоджена класифікація способів самозахисту. Тому метою даної статті є визначення самозахисту як форми захисту шляхом розмежування термінів “форма захисту”, “захід самозахисту”, “спосіб самозахисту”, “засіб самозахисту”, розкриття його змісту шляхом визначення підстав, ознак та умов самозахисту, формулювання визначення самозахисту через його підстави, ознаки, умови та систематизація способів самозахисту за різними критеріями.

Щоб визначити форми захисту, потрібно з'ясувати зміст охорони цивільних прав та їх захисту. Насамперед звернемося до теорії права, де про охорону суб'єктивних прав мова йде в контексті функцій права. Так, в теорії права прийнято розрізняти регулятивну та охоронну функції права. Відмінність між ними полягає в тому, що регулятивна функція спрямована на забезпечення належної нормальної організації суспільних відносин, а охоронна — на охорону суспільних відносин, їх недоторканність².

На сьогодні пануючою є думка про те, що під поняттям “охорона прав” слід розуміти всю сукупність заходів, що забезпечують нормальний хід реалізації прав³. Охоронні правовідносини виникають у результаті здійснення охоронних норм права (вони покликані відігравати роль сполучного ланцюга між регулятивними та процесуальними правовідносинами). Так, до правопорушення існують тільки регулятивні правовідносини суб'єктів. Коли ж регулятивні відносини порушено — виникають нові, охоронні за своєю природою правовідносини: цивільно-правові (захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів потерпілих); кримінально-правові (злочин породжує право держави

© Л. Л. Стецюк

* здобувач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права

¹ Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав // Государство и право. — 1998. — № 5. — С. 17.

² Стефанчук Р. О. Захист честі, гідності та ділової репутації в цивільному праві. — К.: Науковий світ, 2001. — С. 29.

³ Там само. — С. 24.

застосовувати щодо винного визначені законом заходи впливу); адміністративно-правові (застосування до винної особи відповідних видів юридичної відповідальності) тощо. Їх застосування забезпечується примусовою силою держави⁴.

Отже, до заходів охорони відносяться всі заходи, за допомогою яких забезпечується як розвиток прав у їх непорушному вигляді, так і відновлення порушених чи оспорюваних прав та інтересів. Проте в науці існує і поняття охорони у вузькому розумінні: діяльність уповноважених чи компетентних державних органів по застосуванню до правопорушника правоохоронних заходів державно-примусового характеру, що направлені на визнання чи відновлення права в рамках лише охоронюваних правовідносин. І саме цю охорону у вузькому розумінні цього слова прийнято іменувати “захистом” прав⁵. Тобто захист права виникає та існує лише при об’єктивному порушенні дійсного права і може здійснюватися не лише державою в особі державного органу, а й самою особою, якій належить дане право (самозахист), як випливає зі змісту ст. 19 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України)⁶. Таким чином, самозахист є складовою частиною захисту.

При дослідженні питання захисту цивільних прав використовується сукупність термінів, які досі не приведені у чітку систему, оскільки, як уже зазначалося вище, часто для означення одного і того ж поняття використовуються різні терміни. Щоб розмежувати терміни “форма”, “захід”, “спосіб” та “засіб”, потрібно звернутися до значення цих слів у тлумачних словниках.

Так, під формою слід розуміти:

- 1) тип, будову, спосіб організації чого-небудь;
- 2) зовнішній вияв якого-небудь явища, пов’язаний з його сутністю, змістом;
- 3) сукупність прийомів, способів, елементів техніки виконання тощо⁷.

Згідно із першим з наведених значень, розмежувати окремі форми захисту за їх типом, будовою або способом організації уявляється неможливим, оскільки для захисту характерною є однорідна будова та організація, що відображають сам процес його здійснення, а термін „тип” сам по собі не є ключовим поняттям для розмежування. Друге визначення вказує конкретну підставу для розмежування: зовнішній вияв явища, пов’язаний з його сутністю, змістом. Таким зовнішнім виявом є суб’єкт, який здійснює захист. Третє визначення саме по собі не встановлює підстав для розмежування захисту на окремі форми, проте, оскільки окремі способи захисту можуть бути застосовані лише окремими суб’єктами, то, на нашу думку, для визначення форми захисту слід обрати друге та третє із наведених значень, визначивши *форму захисту цивільних прав* як сукупність способів захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, інтересів суспільства та держави, що характеризуються спільним зовнішнім виявом їх здійснення.

Перш ніж визначити окремі форми захисту цивільних прав, потрібно звернутися до норм законодавства. Так, згідно Глави 3 ЦК України можна виділити такі форми захисту цивільних прав, виокремивши їх за ознакою суб’єкта, який здійснює захист права, а саме:

1) захист цивільних прав, що здійснюється органами влади, Президентом України, який при здійсненні захисту права виконує свої посадові обов’язки, нотаріусами, які при здійсненні захисту права шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі виконують свої посадові обов’язки;

2) захист цивільних прав іншими особами, що не є органом влади і для яких здійснення захисту не є посадовим обов’язком та не входить до їх компетенції.

Встановлена законодавством сукупність повноважень відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо розгляду та вирішення правових спорів і справ про правопорушення, надання правової оцінки діянням осіб або інших суб’єктів права з точки зору їх правомірності або неправомірності та застосування санкцій до правопорушників називається юрисдикцією⁸. Отже, на нашу думку, слід погодитися з науковцями

⁴ Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — 2002. — Т. 4. — С. 396.

⁵ Стефанчук Р. О. Вказ. праця. — С. 24; Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Указ. работа. — С. 17.

⁶ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // ВВР. — 2003. — №№ 40-44. — Ст. 356.

⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — С. 1328; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 4. — С. 693-694; Тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. — К.: Освіта, 1999. — С. 284; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Ефімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 421.

⁸ Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — 2004. — Т. 6. — С. 490.

(Ю. В. Білоусов⁹, О. П. Сергеев¹⁰ та інші), які вважають, що захист, який здійснюється органами влади та посадовими особами, є юрисдикційним за ознакою суб'єкта, який його здійснює, а неюрисдикційним є самозахист. Таким чином, *юрисдикційна форма захисту* — це сукупність способів захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, інтересів суспільства та держави, що здійснюються органами влади та посадовими особами. Відповідно самозахист є *неюрисдикційною формою захисту*, що являє собою сукупність способів захисту охоронюваних законом прав¹¹ осіб та інших суб'єктів правовідносин, що здійснюються особою, яка в даному випадку не здійснює свої владні функції чи посадові обов'язки.

Виходячи із цього, варто підтримати думку Ч. Азімова, що не слід погоджуватися із поглядами тих науковців, які вважають, що самозахист може мати фактичний (фізичний) характер або юрисдикційний залежно від того, чи передбачена можливість самозахисту конкретними нормами цивільного права, тобто, якщо конкретною нормою передбачено можливість самозахисту права (наприклад, можливість притримання у договірних відносинах) — такий самозахист носить юрисдикційний характер¹².

Що стосується решти термінів, то значення слова “захід” тлумачиться, зокрема, як сукупність дій, засобів для досягнення, здійснення чогось¹³. В свою чергу, значення слова “спосіб” тлумачиться як напрям, характер дій, певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось¹⁴. І, нарешті, слово “засіб” означає спосіб, прийом, захід, якимось спеціальну дію, що дає можливість здійснити щось; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі¹⁵.

На перший погляд, значення слів “захід”, “спосіб” та “засіб” видаються тотожними. Проте, якщо звернутися до україно-російських та російсько-українських словників, то слово “захід” перекладається на російську мову як “мероприятие”¹⁶ та навпаки¹⁷, і тлумачиться як *організована дія або сукупність дій, що мають на меті здійснення чого-небудь*, а також як така дія, що здійснюється *формально, без зацікавленості*¹⁸. Звідси можна зробити висновок про те, що значенню слова “захід”, на відміну від слів “спосіб” та “засіб”, властива ознака організованості означуваної дії або байдужості її виконавця. Водночас такі ознаки не властиві діям із самозахисту, які, як правило, неможливо заздалегідь спланувати через раптовість та неочікуваність виникнення небезпеки. До того ж важко уявити собі особу, яка діє в стані самозахисту байдуже і без зацікавленості. Тому, на нашу думку, вживання терміна “захід самозахисту” є недоречним. У свою чергу слову “засіб” притаманне в числі інших і таке значення, як “те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі”, не властиве словам “захід” та “спосіб”. Це дозволяє розмежувати поняття “спосіб самозахисту” та “засіб самозахисту”. Отже, на нашу думку, виходячи із лексичного значення слів “спосіб” та “засіб”, ми можемо запропонувати наступні визначення термінів “спосіб самозахисту” та “засіб самозахисту”. *Спосіб самозахисту* як елемент неюрисдикційної форми захисту ми пропонуємо визначити як певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість запобігти порушенню права за наявності реальної

⁹ Білоусов Ю. В. Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності // Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць. — Одеса, 2004. — С. 43.

¹⁰ Гражданское право. Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М.: Проспект, 1997. — Ч. 1. — С. 268-270.

¹¹ Органи влади та посадові особи в межах своєї компетенції здійснюють захист не лише прав, а й інтересів учасників правовідносин, водночас самозахист може бути спрямований на захист лише прав.

¹² Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2 (25). — С. 141.

¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — С. 339; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 2. — С. 110; Тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. — К.: Освіта, 1999. — С. 87; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Єфімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 128.

¹⁴ Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 4. — С. 343; Тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. — К.: Освіта, 1999. — С. 252; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Єфімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 376.

¹⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — С. 326; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 2. — С. 96; Тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. — К.: Освіта, 1999. — С. 85; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Єфімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 124.

¹⁶ Русско-украинский и украинско-русский словарь. / Сост. Ганич Д. И., Олейник И. С. — 2-е изд. — К.: Рад. шк., 1989. — С. 290; Російсько-український і українсько-російський словник / Упоряд. Т. В. Ковальова. — Х.: Фоліо, 2006. — С. 665.

¹⁷ Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін.. — К.: Абрис, 2003. — С. 482; Русско-украинский и украинско-русский словарь. / Сост. Ганич Д. И., Олейник И. С. — 2-е изд. — К.: Рад. шк., 1989. — С. 79.

¹⁸ Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под. ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Русский язык, 1983. — С. 307.

загрози такого порушення протидіяти порушенню, яке вже відбувається, відновити порушене право силами особи без звернення до компетентних органів влади. У свою чергу *засіб самозахисту* пропонуємо визначити як — конкретний предмет матеріального світу, знаряддя, яке застосовується для протидії порушенню права, механізм, пристрій тощо. Наприклад, перебуваючи в стані крайньої необхідності або необхідної оборони, особа може застосувати такі засоби як камінь, палицю, вогнепальну зброю, які є предметами матеріального світу. Здійснюючи такий спосіб самозахисту, як притримання, особа може застосувати такі засоби, як замок на дверях, що перешкоджає власнику речі забрати її. При відмові від договору засобом самозахисту буде такий предмет матеріального світу, як письмове повідомлення іншої сторони про відмову від договору.

Терміни “форма захисту”, “спосіб самозахисту” та “засіб самозахисту” законодавець застосує як тотожні. Виходячи з того, що дані терміни різні за своїм значенням, необхідно більш детально зупинитися на аналізі змісту тих норм законодавства, у яких вони застосовуються. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції: “Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань”¹⁹, тобто в даній нормі законодавець використовує термін “засоби захисту”. Як очевидно випливає зі змісту даної норми Конституції, під засобами тут слід розуміти певну дію, прийом або систему прийомів, які дають особі можливість захистити права і свободи від порушень і протиправних посягань і при здійсненні яких можуть застосовуватись або не застосовуватись певні знаряддя, оскільки в даній нормі розуміння під засобами лише предметів матеріального світу призвело б до такої ситуації, за якої у Конституції не було б передбачено права особи захищатися самими діями без застосування певних знарядь (як, наприклад, це має місце при застосуванні до нападника прийому рукопашного бою), тобто виникла б така ситуація, коли особу фактично було б позбавлено права захищатись, не маючи в руках хоч якогось предмета, що означало б звуження права на самозахист до незрозумілого мінімуму. Тому, на нашу думку, доречно замінити у нормі ч. 5 ст. 55 Конституції України термін “засобами” на термін “способами”.

У ст. 19 ЦК терміни “засоби протидії” та “способи самозахисту” використовуються без розкриття їх змісту. На нашу думку, під засобами протидії тут слід розуміти не предмети матеріального світу, а певну дію, прийом або систему прийомів, які дають особі можливість захистити цивільні права від порушень, оскільки у законодавстві ніде не міститься визначення та переліку речей, заборонених законом, натомість визначаються лише речі, які вилучені з цивільного обороту або обмежені в цивільному обороті (ст. 178 ЦК України). В свою чергу моральними засадами суспільства засуджуються не окремі предмети матеріального світу самі по собі, а лише знаходження їх у неналежному місці або певні способи їх використання. Крім того, поняття “самозахист” ширше за своїм обсягом, ніж поняття “протидія” і включає його як свою складову, оскільки здійснювати самозахист дозволяється не лише для протидії порушенню права, а й у разі реальної небезпеки такого порушення, а також для відновлення уже порушеного права, коли порушення фактично відбулося. Тому, на нашу думку, виходячи із значення слів “спосіб”, “засіб”, “протидія” та “самозахист” доречно було б замінити в тексті даної статті слова “засобів протидії” словами “способів самозахисту”.

Визначаючи суть самозахисту як можливість особи здійснювати захист свого права чи права іншої особи власними силами без звернення за захистом до спеціально уповноважених органів чи посадових осіб, його зміст розкривають через визначення підстав, ознак та умов самозахисту, за наявності яких закон дозволяє особі здійснювати самозахист. В юридичній літературі їх характеристика зустрічається лише щодо окремих способів самозахисту. При цьому науковці, як правило, обминають увагою характеристику загальних підстав, ознак та умов самозахисту, відносно яких можна згадати позицію А. І. Дрішлюка, який наводить лише перелік підстав, ознак та умов самозахисту²⁰. Так, як підставк самозахисту А. І. Дрішлюк зокрема визначає наступне: порушення конкретного права, необхідність запобігти порушенню і відповідність вжитих заходів характеру порушення²¹. На нашу думку, із цим не можна погодитись у повній мірі. Так,

¹⁹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

²⁰ Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — Одеса: Юридична література, 2005. — Кн. 1. — С. 426-431.

²¹ Там само. — С. 427.

якщо звернутися до тлумачних словників української мови, то зміст поняття “підстава” тлумачиться як “те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь; те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка і т. ін. кого-небудь”²². Отже, на нашу думку, термін “*підстава самозахисту*” можна визначити як *основу виникнення в особи права на дії в стані самозахисту, яка зумовлює правомірний та суспільно корисний характер цих дій*. Оскільки право на самозахист може бути здійснено лише за наявності порушення права або реальної загрози такого порушення, то підставою самозахисту є порушення реального (а не уявного) права або реальна загроза такого порушення, тому що іноді особа, розуміючи реальність небезпеки та усвідомлюючи, що захищати право з моменту порушення буде уже запізно, може здійснити самозахист права, не чекаючи моменту його порушення. У свою чергу, необхідність запобігти порушенню не є підставою самозахисту, оскільки закон дозволяє особі здійснювати самозахист права, і при цьому від неї не вимагається з’ясування наявності такої необхідності. І, нарешті, що стосується відповідності вжитих дій із самозахисту характеру порушення: оскільки такі дії вживаються тоді, коли самозахист уже розпочався, вони, а отже і їх відповідність характеру порушення права, не є безпосередньою основою для виникнення в особи права на здійснення самозахисту.

Також А. І. Дрішлюком визначаються наступні ознаки самозахисту:

- 1) самозахист здійснюється, якщо порушення суб’єктивного права вже відбулося і продовжується, чи проти наявного посягання на права й інтереси уповноваженої особи;
- 2) обставини місця і часу виключають в даний момент можливість звернення за захистом до державних компетентних органів, чи, хоча і не виключають звернення за судовим захистом, особа, права якої порушено, діючи за своєю волею, вибирає більш оперативні заходи;
- 3) самозахист здійснюється насамперед силами самого постраждалого, що не виключає товариської взаємодопомоги і сприяння в здійсненні захисту з боку інших громадян або участі юридичних осіб;
- 4) самозахист не повинен виходити за межі дій, необхідних для припинення порушення, і повинен відповідати за розміром порушенню²³.

На нашу думку, із наведеним А. І. Дрішлюком переліком ознак самозахисту не можна погодитись в повній мірі. Так, якщо звернутися до тлумачних словників української мови, то зміст поняття “ознака” тлумачиться як характерна риса, властивість, особливість, за якою можна визначити що-небудь²⁴. Отже, на нашу думку, термін “*ознака самозахисту*” можна визначити як *характерну рису, властивість, особливість, що характеризує самозахист як окрему форму захисту*. Із елементів вищенаведеного переліку ознак самозахисту перший швидше стосується характеристики загрози порушення права. Другий суперечить законодавству, яке не містить вказівки щодо можливості звернення за захистом до компетентних органів чи посадових осіб. Третій елемент справді є визначальною рисою самозахисту, оскільки відображає характерний зовнішній вияв самозахисту, а саме здійснення його силами осіб, які не є органами влади чи компетентними посадовими особами. Четвертий елемент даного переліку не є визначальною властивістю самозахисту, оскільки в деяких випадках дії особи визнаються самозахистом навіть за наявності виходу за межі дій, необхідних для припинення порушення, до того ж при визначенні відповідності розміру завданої шкоди розміру небезпеки у кожному конкретному випадку враховуються багато інших обставин. Крім того, в даному переліку відсутня така невід’ємна ознака самозахисту, як неможливість позбавлення особи права на здійснення самозахисту (на відміну від, наприклад, випадків залишення судом заяви без розгляду (ст. 207 Цивільного процесуального кодексу України²⁵), яка впливає із ч. 2 ст. 21 Конституції України,

²² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — С. 782; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Єфімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 282; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 3. — С. 391.

²³ Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — Одеса: Юридична література, 2005. — Кн. 1. — С. 431.

²⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — С. 665; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Єфімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 247; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 3. — С. 83.

²⁵ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV // ВВР. — 2004. — №№ 40-41, 42. — Ст. 492.

згідно з якою права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, ст. 68 Конституції та ч. 2 ст. 13 ЦК України, у яких вказано на загальний обов'язок не посягати на права та свободи інших осіб. Тому створення будь-яких перешкод здійсненню особою самозахисту є протиправним (це буде посяганням на право особи здійснювати самозахист). Таким чином, на нашу думку, можна виділити наступні ознаки самозахисту:

1) самозахист здійснюється силами самої особи без звернення до органів влади та посадових осіб;

2) неможливість позбавлення особи права на здійснення самозахисту.

Що стосується умов самозахисту, то перш ніж перейти до їх визначення, потрібно з'ясувати значення терміна "умови самозахисту". Так, якщо звернутися до тлумачних словників української мови, то поняття "умова" має наступні значення:

1) необхідна, обов'язкова обставина, яка уможлиблює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь;

2) обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь;

3) правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь;

4) правила, вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь²⁶.

Перше з наведених значень слова "умова" не підходить для визначення умов самозахисту, оскільки закон не містить вказівки на залежність права особи на самозахист від обставин, які уможлиблюють здійснення нею самозахисту, сприяють їй у цьому. Друге визначення підходить, оскільки самозахист, як і будь-яке явище, не може здійснюватися ізольовано від обставин, особливостей реальної дійсності. Також підходять і третє та четверте визначення, оскільки закон прямо встановлює правила здійснення самозахисту. Отже, на нашу думку, *умови самозахисту можна визначити як вимоги, дотримання яких є обов'язковим за обставин самозахисту*. В юридичній літературі А. І. Дрішлюком наводиться зокрема наступний їх перелік:

1) протиправна дія чи можливість її здійснення;

2) здійснення самозахисту в рамках закону;

3) заподіяна шкода повинна бути менш значною;

4) реальна небезпека, що загрожувала цивільним правам особи, за даних обставин не могла бути усунута іншим шляхом²⁷.

На нашу думку, з наведеним переліком умов самозахисту не можна погодитись у повній мірі. Так, протиправна дія чи можливість її здійснення є підставою, а не умовою самозахисту. Проте не викликає заперечень друга умова з наведеного переліку. Третя з наведених умов встановлена ЦК України для необхідної оборони, однак не для крайньої необхідності, тому для самозахисту в цілому вона не є обов'язковою, оскільки закон не завжди вимагає, щоб заподіяна в обставинах самозахисту шкода була менш значною, ніж шкода відвернена, наприклад, при здійсненні необхідної оборони від нападу групи озброєних осіб на одну людину дозволяється убити їх усіх з метою порятунку її життя, тобто в даному випадку відвернена шкода є менш значною, ніж заподіяна, оскільки, як впливає зі змісту ч. 1 ст. 3 Конституції, закон не поділяє людські життя на більш або менш цінні. Що стосується четвертої умови з вищенаведеного переліку, то хоч вона і встановлена для крайньої необхідності, проте не для інших способів самозахисту (наприклад, необхідної оборони), а тому також не є обов'язковою. Тому, на нашу думку, виходячи із запропонованого визначення терміна "умови самозахисту" та аналізу норм законодавства, можна виділити наступні умови самозахисту:

1) здійснюючи самозахист, особа має на меті захист свого права, або права іншої особи, а також інтересів суспільства та держави, якщо ж мета інша — то поведінка особи не вважається самозахистом;

2) дії із самозахисту не повинні бути заборонені законом та суперечити моральним засадам суспільства;

²⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. — С. 1295; Тлумачний словник-мінімум української мови / Відп. за вип. О. М. Єфімов. — К.: Довіра, 1999. — С. 412; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: Аконті, 2001. — Т. 4. — С. 632-633.

²⁷ Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — Одеса: Юридична література, 2005. — Кн. 1. — С. 427, 429.

3) відповідність способу самозахисту змісту права, яке захищається, та характеру порушення або загрози порушення цього права;

4) неперевищення меж здійснення самозахисту.

Отже, підстави, ознаки та умови самозахисту дозволяють з'ясувати на практиці, чи мав місце самозахист у кожному конкретному випадку та визначати окремі способи самозахисту як такі, оскільки із розвитком правовідносин можуть виникати нові способи самозахисту.

Тому, на нашу думку, можна дати наступне визначення самозахисту: *самозахист* — це сукупність способів захисту охоронюваних законом прав особи або іншого суб'єкта цивільних правовідносин, що характеризуються спільними ознаками та умовами здійснення і застосовуються за наявності певних підстав особою, яка в даному випадку не здійснює свої владні функції чи посадові обов'язки.

Розуміння і правильне визначення особою підстав, ознак та умов самозахисту є дуже важливим для здійснення нею свого права на самозахист. Але поряд із дієздатними фізичними особами, які усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними, законодавством визначено ряд осіб, які не володіють повною цивільною дієздатністю, а саме: частково дієздатні фізичні особи, які не досягли чотирнадцяти років (ст. 31 ЦК України), особи із неповною цивільною дієздатністю віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 32 ЦК України), та особи, визнані судом недієздатними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу, у зв'язку з яким вони не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України). Для кожної з перелічених категорій осіб законодавством встановлюються певні обмеження у можливості вчинення певних дій. Це — проблемне питання, яке буде предметом нашого наступного дослідження. Таким чином, на нашу думку, право на самозахист належить і повинно належати усім особам без будь-якого обмеження їх кола за обсягом дієздатності.

З метою систематизації способи самозахисту можна класифікувати за різними критеріями наступним чином:

1. За суб'єктним складом:

- а) способи самозахисту, які можуть застосовуватися фізичними особами;
- б) способи самозахисту, які можуть застосовуватися юридичними особами;
- в) способи самозахисту, які можуть застосовуватися як фізичними, так і юридичними особами.

2. За сферою правовідносин, у яких застосовуються способи самозахисту:

- а) способи самозахисту, які можуть застосовуватись у сфері недоговірних зобов'язань;
- б) способи самозахисту, які можуть застосовуватись у сфері договірних зобов'язань;
- в) способи самозахисту, які можуть застосовуватись у сфері як договірних, так і недоговірних зобов'язань.

3. За юридичним змістом правовідносин, у яких застосовуються способи самозахисту:

- а) способи самозахисту, які можуть застосовуватись у сфері абсолютних правовідносин;
- б) способи самозахисту, які можуть застосовуватись у сфері відносних правовідносин;
- в) способи самозахисту, які можуть застосовуватись у сфері як абсолютних, так і відносних правовідносин.

4. За характером права, що захищається:

- а) способи самозахисту, які можуть застосовуватись для захисту майнових прав;
- б) способи самозахисту, які можуть застосовуватись для захисту немайнових прав;
- в) способи самозахисту, які можуть застосовуватись для захисту як майнових, так і немайнових прав.

5. Залежно від підстави виникнення:

- а) способи самозахисту, які встановлені актами цивільного законодавства;
- б) способи самозахисту, які встановлені договором;
- в) способи самозахисту, які не встановлені ні актами цивільного законодавства, ні договором, але такі, що не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

6. Залежно від зовнішнього вияву:

а) способи самозахисту, які застосовуються шляхом вчинення дії;

б) способи самозахисту, які застосовуються шляхом бездіяльності.

7. Залежно від характеру загрози для права:

а) способи самозахисту, які застосовуються для захисту прав від правопорушень;

б) способи самозахисту, які застосовуються для захисту прав від інших порушень (протиправних дій осіб, які не визнаються суб'єктами злочину чи адміністративного правопорушення; наслідків аварій, стихійного лиха тощо);

в) способи самозахисту, які застосовуються для захисту прав як від правопорушень, так і від інших порушень.

Отже, на нашу думку, процес законодавчого закріплення права на самозахист нині є незавершеним. Тому законодавство потребує подальшого вивчення та розвитку в частині регулювання права на самозахист, зокрема розмежування у законодавчих нормах понять "форма захисту", "спосіб самозахисту" та "засіб самозахисту" (що дозволить уникати тавтологій і змішування понять), розкриття змісту самозахисту шляхом визначення його підстав, ознак, умов та систематизації способів самозахисту за різними критеріями, що сприятиме кращому розумінню і вивченню законодавства та правових дисциплін. Також це дозволить визначити способи самозахисту, які на сьогодні ще не зазначені як такі у законодавстві та юридичній літературі, визначити коло об'єктів самозахисту та суб'єктний склад правовідносин у сфері самозахисту, а також визначити способи самозахисту, які хоча уже і не застосовуються в наш час, проте були поширені на попередніх стадіях історичного розвитку.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 9 від 11 травня 2008 року)*

